

Безкорвайна О. В.

РОЛЬ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ТА САМОСТВЕРДЖЕННЯ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті викладено теоретико-методологічні основи поняття “самоствердження” як важливої психолого-педагогічної проблеми. Підкреслюється необхідність розвитку особистісної зрілості в ранньому юнацькому віці як феномена самодетермінації, що забезпечує зростаючій людині можливість вибору моральних цінностей як пріоритетних.

Ключові слова: самоствердження, особистісна зрілість, феномен, психолого-педагогічний аспект, ранній юнацький вік.

В статье выложено теоретико-методологические основы понятия самоутверждения как важной психолого-педагогической проблемы. Подчеркивается необходимость развития личностной зрелости в раннем юношеском возрасте как феномена самодетерминации, который обеспечивает подрастающему человеку возможность выбора моральных ценностей как приоритетных.

Ключевые слова: самоутверждение, личностная зрелость, феномен, психолого-педагогический аспект, ранний юношеский возраст.

The article deals with the theoretical and mythological basis of the concept “self-affirmation” as important philosophical-pedagogical problem. The necessity of the development the personal maturity in the early youth age as phenomena of self-determination that ensures a young person the ability to choose moral values as priority is underlined.

Key words: self-determination, personal maturity, phenomena, philosophical-pedagogical, the early youth age.

Сучасний рівень усвідомлення проблем школи та учня незмінно вимагають нових підходів до розуміння сутності виховання культури особистісного самоствердження. Необхідно розвивати в дитини прагнення й потребу усвідомити своє місце і призначення у виховному середовищі школи, готовність до безперервного самопізнання, самовираження, самовдосконалення і особистісного саморозвитку. Учень сьогодні має бути здатним на власну думку і творчу діяльність. Осо-

бистість школяра, як суб'єкт пріоритетний, є метою освітньої системи, а не її засобом.

Коло діяльності сучасної особистості пов'язано з пред'явленням жорстких вимог перш за все до себе з метою мобілізації всіх своїх здібностей для успішної реалізації трудових завдань. У свою чергу демократичне суспільство зацікавлене у використанні всіх здібностей кожної людської особистості, у максимальному розвитку всіх творчих можливостей людини. Це багато в чому залежить від самої людини, від її віри у власні сили, уміння бути вимогливою до себе (критикувати себе і позитивно ставитися до критики з боку оточення), постійного прагнення до самовдосконалення, уміння керувати собою, своїми вчинками. Формування всіх цих якостей сучасної молоді людини можна вважати фундаментом, основою виховання культури особистісного самоствердження.

У ХХ столітті феномен самоствердження практично повністю перейшов з відання філософії у відання конкретної науки, перш за все – психології, і сформувався як науково-теоретична проблема. Інтерес до цієї проблеми спостерігається у зв'язку з розробкою проблеми особистості. Орієнтирами особистісного і суб'єктного розвитку стають такі характеристики, як *упевненість у собі, активна життєва позиція, прагнення до самовдосконалення, реалізації власних здібностей та самоствердження*, які в цілому забезпечують людині успішність упродовж усього життєвого шляху.

Найбільш суттєвий розвиток у західній психології отримав генетичний підхід, який розкриває причини й витоки самоствердження особистості.

Засновник психоаналізу З. Фройд першим з учених висунув гіпотезу про неусвідомлені спонування, які рухають людину. Інстинкти, на думку З. Фройда, є "...кінцевою причиною будь-якої активності" [13, с. 5], у тому числі й процесу самоствердження особистості, котрий служить одним із засобів зняття напруги, розрядки (гомеостаз).

Процес самоствердження Фройд зв'язує з *ідентифікацією* людини. На початковому етапі життєдіяльності особистість самовизначається, тобто усвідомлює свій статус і роль у соціумі, а вже потім починає активно діяти. У зв'язку з цим Фройд писав, що "шляхом ідентифікації вона (людина) ... в "Я" стверджується..." [13, с. 128] співвідносячи себе з близьким соціальним оточенням.

Творцем першої наукової теорії самоствердження був автор концепції "індивідуальної психології" особистості, австрійський лікар-психіатр і психолог А. Адлер. Він розглядає "прагнення до вдосконалення"

як передумову самоствердження, як “великий стимул, що рухає вверх” [15], який даний нам разом із відчуттям людина–космос, завдяки якому людина підіймається вгору сходинками вдосконалення.

Заслуга Адлера в тому, що він правильно оцінив величезну силу прагнення до самоствердження в низці рушійних сил людської поведінки, не обмежувався лише тим, що розглядав його як прагнення, потребу, без аналізу реалізації цієї потреби, а в кінцевому результаті біологізував його, зводячи прагнення до прояву суто інстинктивних сил. Пізніше універсальне прагнення до прояву суто інстинктивних сил, відкрите Адлером, знайшло своє відображення в концепціях самореалізації К. Хорні, самоактуалізації К. Гольдштейна і А. Маслоу, актуалізуючій тенденції К. Роджерса, мотивації ефективності Р. Вайта.

Якісно новим етапом у дослідженні самоствердження особистості є “*метризація*”, пов’язані з ім’ям К. Левіна. Він експериментально підтвердив правильність адлерівських поглядів про зв’язок почуття неповноцінності і рівня домагань особистості: почуття неповноцінності розвивається тоді, коли рівень домагань вищий від здібностей людини. К. Левін та його школа заклали подальші передумови для емпіричного дослідження самоствердження, зокрема вивчення деяких його характеристик” – упевненості–неупевненості людини в собі (Р. Альбероні, Р. Альберті, Дж. Вальпе, А. Лазурус, А. Еммонс та ін.).

Свої можливості дитина може розвинути, реалізуючи те, що Л. Виготський назвав “зоною потенційного розвитку”. Виходячи з уявлень К. Левіна і Л. Виготського, можна говорити, що при ігноруванні поступового підвищення рівня домагань у процесі самоствердження особистість школяра деформується: учень може завищувати свою самооцінку, підносячи себе над іншими людьми, і, навпаки, невинувато занижуючи її, знецінюючи своє “Я”. Ось чому так важливо в процесі навчально–виховної діяльності поступово підвищувати рівень домагань, коли вимоги з боку вчителя не вищі і не нижчі від його реальних здібностей.

Отже, прихильники психоаналітичної течії концентрують свою увагу на внутрішньому стані людини, природних передумовах людини самоствердитися в суспільстві, а також на формах прояву цього феномену.

Протилежного погляду дотримуються представники іншого напрямку – біхевіоризму (Дж. Уотсон, У. Торндайк, Б. Скіннер, Дж. Хоманс, Е. Гатрі та ін.), які надають перевагу не внутрішнім психологічним конструктам, а досвіду як головному чинникові в детермінації самостверджувальної поведінки людини, тому що через навчання ми

отримуємо знання, оволодіваємо мовою, формуємо стосунки, цінності, страхи, особистісні риси та самооцінку.

У центрі своїх досліджень гуманістична психологія ставить особистість людини в усій її багатогранності і неповторності. Серцевина її має позитивне начало, котре виявляється в прагненні до змін. Ідея трансформації людського "Я" у світі, що змінюється, є провідною і звучить у різних термінах. Це "розвиток", зростання.

Часто в історії дослідження самоствердження мають місце спроби розглядати його як варіант іншої, більш вивченої поведінки. До таких спроб слід віднести, на наш погляд, запропоновану цілою низкою авторів модель асертивної поведінки, яка охоплює лише частину того феноменологічного простору, котре ми називаємо самоствердженням особистості.

Подібна заміна складного явища простим була здійснена в дослідженні стратегії самоствердження особистості, коли головним предметом аналізу став феномен "упевненість у собі" (self-assertion). Особливо активно ця проблема вивчалась у рамках напрямку, орієнтованого на біхевіористичну традицію в психології, де "впевненість в собі" визначалась як "соціально прийнятне вираження своїх прав і почуттів" (Дж. Вольп, А. Лазарус), або як "здібність до самовираження" (Р. Ліберман), або як "звичка до емоційної свободи" (А. Лазарус) і практично зводилась до експресивних поведінкових реакцій.

Кожна людина неповторна, тому аналіз окремих випадків життя не менш важливий, ніж статистичні узагальнення. Головною психологічною реальністю є переживання особою світу і себе у світі. Отже, нелогічно виводити поняття свободи з якихось вихідних принципів, не враховуючи переживання людини; неможливо також розв'язати суперечності між бажаннями і необхідністю, не враховуючи природи бажань.

Ми вважаємо, що самоствердження особистості не зводиться до феномена "впевненості в собі" як вмінню виражати почуття. Воно включає й емоційно-потребнісні, і когнітивні, і поведінково-вольові аспекти і в цілому визначається як прагнення людини до високої оцінки й самооцінки своєї особистості і викликане цим прагнення поведінки. У такому трактуванні самоствердження розглядається ширше, ніж "самовираження" або "звичка до емоційної свободи", або впевненість у собі.

За словами К. Роджерса і А. Маслоу, особистість є відкритою системою, яка володіє всією необхідною компетенцією, щоб вирішити проблеми, які виникають перед нею. Вона, розвиваючись у контексті

соціальних цінностей і спрямовуючи певним чином свою поведінку, самовдосконалюється. За А. Маслоу, “ким людина може бути, тим вона й повинна бути” [8, с. 226].

У другій половині ХХ століття інтерес до проблеми самоствердження особистості спостерігається у наукових поглядах зарубіжних вчених, психологів.

С. Рубінштейн першим із вчених розгорнув дискусію щодо співвідношення “внутрішнього” і “зовнішнього” чинників у формуванні особистості, і, отже, їх ролі в процесі самоствердження особистості в суспільстві.

Для С. Рубінштейна регуляторна роль самосвідомості проявляється у внутрішній роботі особистості, у процесі якої вона повинна співвіднести суб’єктивні бажання і можливості і, в кінцевому результаті, прийти до самовизначення у всіх відношеннях зі світом, які розширюються.

За С. Рубінштейном, суб’єкта характеризує активність, здатність до розвитку й інтеграції, самодетермінації, саморегуляції, саморуху і самовдосконалення. “При поясненні будь-яких психічних явищ, – писав С. Рубінштейн, – особистість виступає як воєдино пов’язана сукупність внутрішніх умов, крізь які заломлюються всі зовнішні впливи [10, с. 127].

Вагому роль “*середовищному*” чиннику в процесі самоствердження індивіда відводили психологи, серед яких значне місце займають К. Абульханова–Славська, Б. Ананьєв, Л. Виготський, Б. Зейгарник, Г. Костюк, Б. Ломов, В. М’ясищев та багато інших.

Вирішення проблеми особистісного самоствердження в працях засновника акмеологічної науки – Б. Ананьєва є одним із шляхів співвідношення природного і соціального. У такому контексті усі прояви індивідуальності певною мірою спираються на природну основу, але вони формуються й удосконалюються у процесі суспільної практики.

Б. Ананьєвим була розроблена комплексна навчальна програма розвитку людини – “*Квітка потенціалів*”, яка є цілісною системою теоретичних і практичних уявлень про саморозкриття і здоров’я людини і покликана допомогти їй розробити стратегію життя, зреалізуватися в період зрілості. На думку Б. Ананьєва, доцільно вивчати стадію зрілості, оскільки вона характеризується найвищими досягненнями людини. Б. Ананьєв вважає, що “стадія зрілості індивіда не завершує його розвиток: ... людина, проходячи ступінь свого розвитку, яка позначається як зрілість, переживає і фази підйому відносної стабільності, початкової інволюції” [1, с. 210]. Особистісна зрілість

як феномен самодетермінації забезпечує людині можливість вибору моральних цінностей як пріоритетних. Без такої самореалізації проблематичною залишається організація повноцінного життя особистості. Відповідно до цього твердження, автор орієнтував акмеологів на виявлення та дослідження ключових закономірностей у межах цієї проблематики.

Услід за Ананьєвим сучасні дослідники О. Анісімов, Є. Богданова, О. Бодальов, В. Ганджин, О. Деркач, В. Зазикін, Н. Кузьміна, Л. Лаптев, А. Реан, С. Пальчевський, С. Степанов у своїх працях визначають головні напрями акмеологічних досліджень, сформовують методологію акмеології як нової науки про творчий саморозвиток і самовдосконалення особистості.

У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі є різні підходи стосовно поняття самоствердження особистості: 1) як прагнення людей проявити себе в активній *діяльності*, в об'єктивації себе в різних формах життєдіяльності і, перш за все, у праці як головному виді діяльності людини (С. Березін, Л. Божович, Ю. Ган, Л. Коган, О. Леонтєв, С. Рубінштейн, Г. Щедровицький та ін.); 2) як задоволення потреби у *спілкуванні*, взаємодія із соціальним середовищем (Б. Г. Ананьєв, С. Березін, Л. Божович, Л. Буєва, Е. Ільєнков, Б. Ломов, В. М'ясищев, А. Петровський, Л. Петровська та ін.); 3) як прагнення людини до *пізнання й самопізнання*, без чого неможлива її діяльність і спілкування, відповідно, соціалізація і розвиток (В. Каширін, О. Кононко, О. Крисанов, Е. Нікітін, Н. Харламенкова, О. Петровський, А. Спіркін та ін.).

Теоретичне осмислення проблеми виховання культури особистісного самоствердження здійснювалося на основі концептуальних положень сучасної теорії виховання (І. Бех, О. Бондаревська, М. Боришевський, О. Газман, О. Киричук, М. Красовицький, В. Луговий, О. Сухомлинська, О. Савченко, Г. Селевко, М. Сметанський, В. Серіков, Р. Шакуров, І. Якиманська, М. Ярмаченко та ін.).

Досить повно і глибоко потреба людини в особистісному самоствердженні висвітлена у працях І. Беха, Ю. Гана, М. Цибри. Їхні погляди об'єднує положення про те, що людина, перебуваючи в обставинах, які динамічно змінюються, побоюється втратити свій статус у суспільстві, загубити досягнутий рівень поваги й самоповаги, що постійно стимулює її самостверджуватися, відстоювати своє "Я" в соціумі, а також формувати й підтримувати позитивну самооцінку. Зокрема М. Цибра [14, с. 99-100] розглядає самоствердження як "персоніфіковану" потребу, котра забезпечує активність особистості в системі соціальних зв'язків. З погляду Ю. Гана [4, с. 15], самоствер-

дження являє собою потребу людини ствердити себе у світі, прагнення до життєвого успіху, до утвердження гідності в самоцінності своєї особистості. Г. Селевко [11, с. 8] у складі цілісної Я–концепції особистості самоствердження виокремлює такі три спільні позиції: “Я–маю успіх, Я–визнаний. Я–маю вплив, владу”. Прагнення до *успіху* автор описує як бажання виділитися, розширити свої можливості, отримати певні результати, що перевищують середні життєві стандарти. І. Бех [3, с. 60] під самоствердженням розуміє престижно-статусну потребу, яка виражається в реалізації первісних потенцій конкретної особистості, утвердження свого “Я” завдяки досягненню певного статусу в соціальній сфері. Подібне трактування висуває Н. Іщенко [6, с. 117], наголошуючи, що самоствердження – це потреба людини постійно турбуватися про зміцнення свого соціального статусу. А. Сущенко [12, с. 140] метою самоствердження вважає свідому об’єктивізацію сутнісних сил особистості, спрямовану на отримання високої оцінки від себе та від інших людей.

Такі поняття, як суспільне визнання, соціальний статус, успіх, упевненість у собі, прагнення до особистісної значущості, престиж, імідж, потреба в досягненнях і домінуванні цілком можна вважати такими, що визначають той чи інший бік поняття “самоствердження”.

Позитивна *самостверджувальна* Я–концепція (Я–успішний, визнаний, маю вплив) сприяє позитивним проявам особистості, ефективній її діяльності, успіхові. Ніщо так не сприяє успіху, як упевненість у ньому. Негативна, *самозневажлива, самозапечерлива* Я–концепція (Я–не успішний, не визнаний, не маю впливу) такою ж мірою погіршує результати, заважає успіхові, може сприяти негативній зміні особистості. Ніщо так не провіщає невдачу, як явне її очікування. Сутність самоствердження полягає в досягненні максимальної інтеграції “Я–концепції” через погодження й генералізацію ціннісно–сислової та мотиваційної сфери особистості [11, с. 48].

Ядром “Я–концепції” (самосвідомості) людини є *самооцінка*, завдяки якій вона оцінює свої здібності, порівнюючи себе з особами, які оточують її, а також аналізуючи досягнуті результати в процесі своєї практичної діяльності.

Низька самооцінка може негативно відбиватися на процесі самоствердження особистості в колективі. Так, О. Прихожан пише: “Загроза, яка найбільш травмує людину, є загроза її “Я”, а саме – незадоволення потреби “Я” в самоствердженні, збереженні власної цінності й почуття ідентичності, тобто внутрішньої узгодженості” [9, с. 78–79].

Самооцінка особистості виробляється в результаті сформованих

ціннісних установок. “Ціннісні стимули торкають особистість, структуру самосвідомості, особистісні потреби. Без них немає ... істинного самоствердження”, – відзначає О. Здравомислов [5, с. 161].

Розвиваючи далі думку про роль самооцінки в життєдіяльності людини, слід відзначити, що вона, як стверджує І. Кон, “виражає певний рівень *домагань*, від якого напряду залежать особливості самовиразу особистості, цільові установки, форми й методи їх досягнення, тобто все те, завдяки чому вона самостверджується, набуваючи собі певний соціальний статус у суспільстві” [7, с. 56].

Отже, рівень *домагань* самосвідомості є ключовою ланкою в усьому ланцюгу процесу самоствердження, тобто від нього залежить характер і динаміка самостверджувальної діяльності й поведінки особистості.

Сформовані на основі самооцінки *домагання* особистості трансформуються в *мотиви–цілі* і *мотиви–засоби* самоствердження.

Реалізація цільових мотивів особистісного самоствердження можлива через використання певних засобів і методів (*мотивів–засобів*) у процесі діяльності й поведінки. Вибрані засоби і методи самоствердження мають свій вираз у сталих стилях самоствердження:

стосовно людей самоствердження може досягатися: 1) через самоподолання (заперечення людиною себе в теперішньому заради утвердження свого “Я” в майбутньому; 2) шляхом заперечення (пригнічення) “Я” інших у м’якій або жорсткій формі;

стосовно діяльності самоствердження може відбуватися як 1) за рахунок досягнення реальних результатів у діяльності, так і 2) через активну імітацію уявних результатів у діяльності.

У першому випадку, коли відбуваються реальні справи і відбувається підтримка оточення, самоствердження має позитивний характер, у другому, з використанням імітації активної діяльності і пригнічення “Я” інших, – негативний.

З вищесказаного випливає, що позитивний або негативний характер самоствердження зв’язаний не лише з цільовими мотивами самоствердження, але й з мотивами–засобами їх досягнення, тобто стилями реалізації цільових установок, тих методів і засобів, через які люди досягають своїх цілей. Вибір засобів самоствердження визначається логікою задоволення потреби, яка специфічно відображається на кожному рівні організації людини.

Відобразимо модель формування і розвитку потреби в особистісному самоствердженні в ранньому юнацькому віці на основі самосвідомості (див. рис. 1).

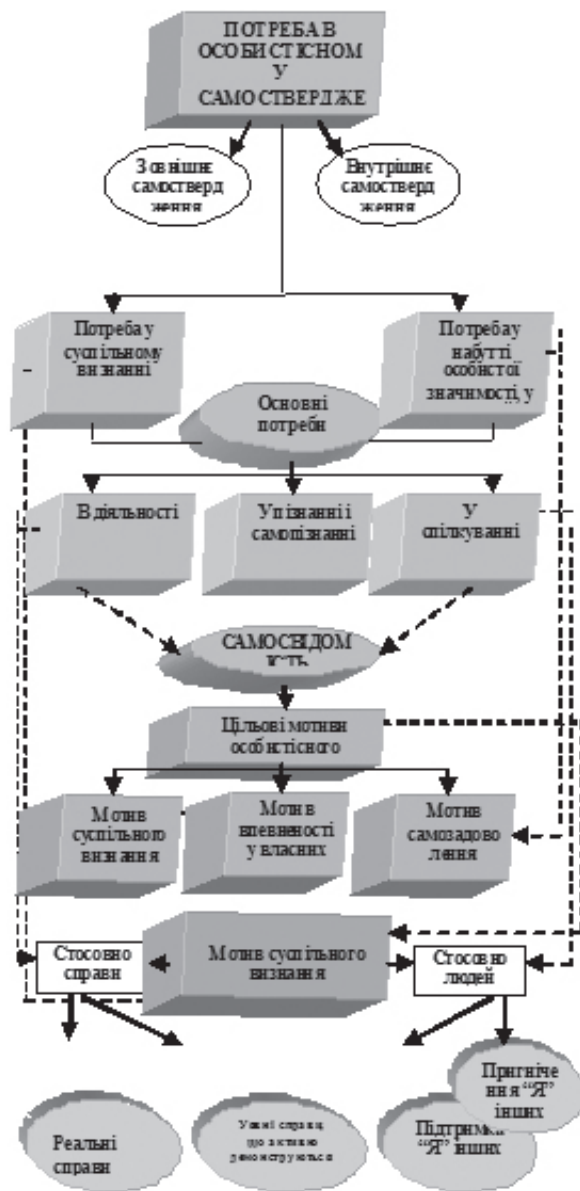

Рис. 1. Модель формування і розвитку потреби в особистісному самостверженні в ранньому юнацькому віці

На вказаній динамічній моделі видно, що в основі потреби в особистісному самоствердженні лежить співвідношення зовнішнього і внутрішнього самоствердження. Зовнішній аспект процесу самоствердження має на увазі явище як прагнення людини чимось виокремитися, стати помітною, знаменитою, заслужити визнання. Внутрішній, навпаки, розглядає будь-яке самоствердження як прагнення завойовувати відомість та визнання. Необхідність у практичній діяльності і спілкуванні, котрі опосередковані самою діяльністю, своєю чергою, породжують потребу в пізнанні і самопізнанні.

Усвідомлення цих потреб перетворює їх в цільові мотиви самоствердження: 1) мотив суспільного визнання і 2) мотив самозадоволення, які в сукупності формують 3) мотив упевненості в собі, який сприяє набуттю почуття усвідомлення власної значущості.

Реалізація цільових мотивів самоствердження відбувається шляхом утвердження або пригнічення "Я" інших, а також через досягнення реальних і помилкових, але демонстративних результатів діяльності.

Ми вважаємо, що самоствердження особистості як утвердження своєї індивідуальності може здійснюватися лише при реалізації позитивного потенціалу, який первісно закладений у "самості" індивіда.

Психологічна інтерпретація феномену самоствердження перш за все залежить від того, який релевантний пояснювальний принцип обраний за основу. Пояснювальні принципи, у свою чергу, визначаються характером співвідношення "особистісних" та "ситуаційних" чинників, які детермінують поведінку людини. Різні підходи до проблеми самоствердження мають не суперечливий, а конструктивний характер, позаяк взаємодоповнюють один одного, дають можливість проаналізувати різні сторони самоствердження. Щобільше, що навіть у рамках одного підходу дослідники по-різному пояснюють процес самоствердження особистості.

Отже, суть самоствердження особистості полягає в її прагненні задовольнити комплекс потреб шляхом об'єктивування себе в процесі спілкування і в різних видах діяльності, виходячи зі своїх здібностей, ціннісних орієнтацій, рівня розвитку самосвідомості, середовищних можливостей, шляхів і засобів досягнення, які результуються і посіданням певного становища в суспільстві, зміцненням у своїй власній думці та забезпеченням собі таким чином соціальної безпеки.

Особистість, яка самостверджується, має бути активним суб'єктом, котрий пізнає і перетворює світ і самого себе, володіє свідомістю і волею, здатний діяти цілеспрямовано. В ідеалі самостверджена осо-

бистість усвідомлює: свою унікальність і неповторність; своє призначення; своє “Я” у власному житті; свою відповідальність за життєтворчість, самобудівництво, межі й можливості своїх духовних і фізичних сил, творчий потенціал; провідні цінності світу суспільства і своє ставлення до них; своє місце в суспільстві, взаємозв’язок з ним і відповідальність перед ним.

Проведений науковий аналіз досліджень дає підстави визначити поняття “культура особистісного самоствердження” як процес свідомого, активного практичного перетворення ситуацій, які становлять змістову основу різних сфер життєдіяльності школяра, в результаті чого він досягає успіху, підтримує відповідний статус в колективі, відстоює свою значущість перед іншими однолітками, реалізує свій індивідуальний життєвий шлях.

Література:

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 384 с.
2. Безкоровайна О. В. Особистісне самоствердження у контексті професійного вдосконалення і життєвих перспектив у ранньому юнацькому віці / О. В. Безкоровайна // Зб. наукових праць: “Оновлення змісту форм та методів навчання та виховання”. – Рівне: РДГУ, 2007. – Вип. 37. – С. 15–18.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн. 1. : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Наук. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
4. Ган Ю. В. Активизация человеческого фактора: самоутверждение через эффективный труд / Ю. В. Ган // Философские науки. – 1987. – № 6. – С. 13–20.
5. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
6. Ищенко Н. П. Социалистический образ жизни и личность. – К. : Вища школа, 1985. – 181 с.
7. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
8. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу; [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой.] – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
9. Прихожан А. Ф. Психологический справочник неудачника. Или как обрести уверенность в себе / А. Ф. Прихожан. – М. : Просвещение, 1994. – 191 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
11. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: [учеб. пособие] / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, 1998. – 256 с.

12. Сущенко А. В. Гуманізація педагогічного процесу в основній школі: теорія і практика: монографія / А. В. Сущенко. – Запоріжжя: Х-принт, 2002. – 359 с.
13. Фрейд З. Вступ до психоаналізу: Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / З. Фрейд; [пер. з нім. П. Тарашука.] – К. : Основи, 1998. – 709 с.
14. Цибра Н. Ф. Самоутверждение личности: социально-философский анализ / Н. Ф. Цибра. – К. : Одесса, 1989. – 191 с.
15. Adler. A (1956). The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation of selections from his writings / A. Adler. – H. L. & R. R. Ansbacher (Eds.). New York: Basic Books.